

University of Tehran Press

Reflection of Zaydi Shia Beliefs on Alid Coins of Tabaristan

Fatemeh Gholizadeh ¹, Hasan Karimian ², Javad Neyestani ³

1. Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tarbiat Modares, Tehran, Iran.
Corresponding Author Email: f.gholizade@modares.ac.ir.

2. Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: hkarimi@ut.ac.ir.

3. Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tarbiat Modares, Tehran, Iran
Email: jneyestani@modares.ac.ir.

Article Info

Abstract

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

3, December, 2019

In Revised form:

14, October, 2020

Accepted:

14, November, 2021

Published online:

20, June, 2023

The migration of Alid's Sadat to Tabaristan and Daylam that was the result of pressure of the Abbasid caliphs, along with the subsequent uprising of Yahya bin Abdullah in Daylam led to the spread of Zaydi Shia in northern Iran. Taking advantage of the geographical isolation of these provinces and their distance from the central states, Alids succeeded in forming the first Shi'ite state of the Islamic caliphate without the permission of the Abbasids by attracting the support of the Ispahbads and local people. Hassan ibn Zayd became the leader of this new government, i.e. the Alids of Tabaristan, after the victory in Amol. Amol, Sari and Gorgan, along with the Daylam, were among the areas ruled by the Alids for about 20 years. Hassan ibn Zayd declared the Zaydi Shiite as the official religion of his government. One of the tools used by the Alids to legitimize their rule was their coins. Since coins are amongst the most authentic and significant archaeological evidences, this study has attempted to answer the question of how the Alid themes used on the coins differed from those used on the standard coins of the Abbasids and how the new verses were multiplied? The studying of the coins and historical sources indicates that the Alid of the Tabaristan with the aim of proving their political and religious legitimacy, deliberately minted coins containing verses of the Holy Quran, which were capable of interpreting the position of the Ahl al-Bayt and Jihad against the Abbasid caliphate. Thus, despite the fact that the Alid coins were quite similar in design to the Abbasid coinages, they were quite distinct as they conveyed such concepts as the support of the Prophet's Ahl al-Bayt, Shiite propaganda, and the opposition to the Abbasid caliphate.

Keywords:

Alids, Zaydi Shia, Coin, Islamic Themes, Religious movements.

Cite this The Author(s): Gholizadeh, F., Karimian, H., Neyestani, J., 2023: Reflection of Zaydi Shia Beliefs on Alid Coins of Tabaristan: Journal of Archaeological Studies / No. 1, Vol.15, Serial No. 32 / Winter – Spring- (161-182). DOI: 10.22059/jars.2021.293180.142809

Publisher: University of Tehran Press.

1. Introduction

The title Shi'a refers to those Muslims who consider the Imamate to be the right of Ali ibn Abi Talib after the death of prophet Muhammad based on some verses of Qur'an, particularly verse 23 of surah Ash-Shura, known as the verse of Mawadda. Despite the fact that most of the Muslims designated Abu Bakr as the prophet's successor and a group of senior Muslims appointed him as the caliph at Saqifah, the Shiites remained steadfast in their belief and support for Ali ibn Abi Talib (Jafari 1999: 31-33/ Mashkour 2000: 40). So, based on the issue of the prophet's succession, a group of Muslims separated from the majority and formed the core of the Shiite religion. Apart from the issue of the prophet's successor, Mu'awiya ibn Abi Sufyan's coming to power and inheritance of the caliphate also caused severe dissatisfaction among a large number of Muslims as the Shiites considered the rule of Umayyad illegitimate and believed that only Ahl al-Bayt are their rightful rulers or Imams. Another issue that caused controversy was who was considered amongst the Ahl al-Bayt, which led to the various uprising by different groups such as the Abbasid revolution, the Zayd ibn Ali uprising in the city of Kufa, the uprising of Yahya B. Zayd in Khorasan and also the Alid revolt in the northern part of the Alborz Mountains (Isfahānī 1970: 132,151/ Tabari 1967, Vol.7: 180, 228). In 749 A.D the descendants of Abbas, the prophet's uncle, took over the caliphate with the aid of Abu Muslim al-Khurasani but they also became hostile to Alids (Jafarian 2009: 167-168). Therefore, Shiite protests continued during the Abbasid caliphate. Among these protests is the uprising of Muhammad ibn Abdallah known as Muhammad al-Nafs al-Zakiyya in Medina and the rebellion of Yahya ibn Abdallah inb al-Hasan ibn al-Hasan in Daylam (Tabari 1967, Vol.7: 552, Vol.8: 241-241/ Ibn al-Athir 1991, Vol.8: 3405). It seems that Yahya's movement was the first Shiite uprising in the north of Iran and thus was the cause of Sadat Alid's migration to this region (Amoli, 1998: 85-84). The rulers and people of this region, who were among the fiercest enemies of Muslims until the establishment of the Alid rule, extended a helping hand to the Alid of the Zaidi religion from the oppression of Tahiri agents in the middle of the ninth century A.D. After contacting and expressing their cooperation with the Alids, the leaders of Tabaristan pledged allegiance to a person named "Hasan-Ben Zayd" who was later nicknamed Da'ie Kabir in 864 A.D According to sources, the majority of the people of Tabaristan and Daylam accepted the pledge of allegiance (Ibn Esfandiari, 1389: 255-249; Haghghat, 1363: 83-75). After seizing Dilmistan as well as several clashes with the Taheri governors, Hassan managed to take control of Tabaristan with Amol as its center. Amol, Sari and even Jurjan, along with Daylam, were among the regions that were administered by the Alids for 20 years.

Researchers of Iranian history believe that the reason for the wide spread acceptance of the Alids by the people of the northern regions of Iran is their help against the Abbasid caliphate in Baghdad as a Sunni caliphate. The popularity of Shiites among the Iranian people also was a key factor for their acceptance. Alid's Sadats that claimed the caliphate against the Abbasids, took help from the rebellious spirit and dissatisfaction of the people of northern Alborz and were able to occupy the Tabaristan, Daylam and Jurjan with the support of the people of these regions. In one hand, there was the uprising of the people of Tabaristan against the Taheri rulers which turned into a religious revolt, and on the other hand, the propaganda and religious invitation of the shiites at this time became a political current which finally led to the formation of the Alid government. The Alid emirate was the first independent government formed against the Abbasid caliphate and was never recognized by the caliphs in Baghdad. The Abbasids fought against the Alids through semi-independent dynasties such as Tahirids, Samanids and Saffarids, and finally, with the military and political help of these governments, especially the Samanids, succeeded in overthrowing the Alids. About half a century later the last Arab-Tabaristani coin was minted, the Alids resumed minting coins in Tabaristan, however, this time they minted Islamic-style coins (Sarfaraz and Avarzamani, 2004: 123). Due to the position and popularity of the Zaydi shi'a among the people, the new coins were accepted in this region. The

question that remains is what differed between the themes and inscriptions struck on the Alid coins as well as the differences between the religious writings and verses used on their coins and the ritual inscription engraved on the standard Abbasid coins? The hypothesis of this research is based on the fact that the Alid coins of Tabaristan have many essential differences with the coins of the Abbasid caliphs, who were considered usurpers of the rule of the prophet's family or Ahl al-Bayt. The aim of the current study is to identify the main features of Alid coins and specify the inscriptions and messages used in them. Although the Alid coins of Tabaristan are relatively rare today, their rarity is insignificant and they are still instrumental in recognizing the religious propaganda used by these rulers to gain political-religious legitimacy, therefore, this is why these coins have been the subject of the present study. In this research, a total of 41 coins related to the Alid dynasty have been examined. These coins are kept in 5 different museums and collections, including Malek National Library and Museum Institution (MM), the Sepah Bank Museum (SM), the museum of the holy shrine of hadhrat-e Abdol Azim al-Hasani in Rey (RM), the American Numismatic Society (ANS) and the collection of Islamic coins of the University of Tübingen. A number of the coins have also been published in some books and papers, which will be referred to wherever needed. Table 1 of this study presents the specification of the mentioned coins. In general, examining the inscriptions of the coins of the statistical collection, 7 types of verses that are specific to Alid coins have been identified and according to their themes and texts, one coin has been selected from each sample and is further described and analyzed (Figures 1 to 7). The present study is of the descriptive-analytical type and has been performed by studying two sets of documents including coins and written sources.

The result of the present study shows that the political and religious aspects of Alid coins are very significant. As the coins were first minted, the Alids tried to show their kinship with the prophet and prove that they are the rightful Ahl al-Bayt by emphasizing the verses such as "Mawadda" and "Victory of Truth over Falsehood" on their coins. The most widely used verse in the coins of the Zaydi Alids is the verse "Permission of Jihad", which is completely in accordance with the jurisprudential principle of Zaydi Shiite in relation to the uprising against the oppressor. In summary it can be said that coins minted by the Zaydi Alids were in fact their propaganda tools against the Abbasid caliphate. They deliberately struck verses with special meaning and interpretations that were against and different from the Abbasid coins.

مجله مطالعات باستان‌شناسی

شاپای الکترونیکی: ۲۶۷۶-۴۲۸۸

<https://jarcs.ut.ac.ir>

بازتاب اندیشه‌های اعتقادی تشیع زیدی بر مسکوکات علویان تبرستان

فاطمه قلی‌زاده^۱، حسن کریمیان^۲، جواد نیستانی^۳

۱. نویسنده مسئول، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: f.gholizade@modares.ac.ir.
 ۲. گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: hkarimi@ut.ac.ir.
 ۳. گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: jneyestani@modares.ac.ir.

اطلاعات مقاله چکیده

مهاجرت سادات علوی به ایالات تبرستان و دیلمستان بر اثر فشار خلفای عباسی و سپس قیام یحیی بن عبدالله در دیلم سبب گسترش تشیع زیدی در این مناطق شد. علویان زیدی مذهب با استفاده از انزوای جغرافیایی ولایات مزبور از سرزمین‌های خلافت اسلامی و جلب حمایت اسپهبدان و مردم محلی موفق به تشکیل اولین حکومت شیعی شدند. حسن بن زید به‌عنوان سردمدار این حکومت جدید پس از پیروزی در آمل استقرار یافت. آمل، ساری، جرجان به‌ضمیمه گیلان و دیلم، جزو مناطقی بود که حدود ۲۰ سال از طرف علویان اداره شد. حکومت علویان، نخستین حکومتی بود که در شرق خلافت اسلامی به دور از تأیید خلفای عباسی تشکیل شد. حسن بن زید مذهب شیعه زیدی را به‌عنوان مذهب رسمی حکومت خود اعلام کرد و بدین گونه قلمرو علویان در تبرستان به مرکزی تبدیل شد که مدعی خلافت عباسیان بود. یکی از ابزارهای که علویان برای مشروعیت‌بخشیدن خود از آن استفاده می‌کردند سکه‌ها بودند. از آنجایی که مسکوکات فلزی از قابل استنادترین شواهد باستان‌شناسی هستند، در پژوهش حاضر تلاش گشته تا با بهره‌گیری از آنها به این پرسش پاسخ گفته شود که مضامین مورداستفاده علویان بر روی سکه‌ها چه تفاوتی با شعائر منقور بر سکه‌های استاندارد عباسیان داشته و ضرب آیات و احادیث جدید با چه هدفی صورت گرفته است؟ نتیجه مطالعات بر روی سکه‌ها در کنار منابع تاریخی روشن ساخت که علویان تبرستان عامدانه و با هدف اثبات مشروعیت سیاسی و مذهبی خویش، سکه‌هایی متضمن آیاتی از قرآن کریم که در باب جایگاه اهل‌بیت و جهاد در مقابل دستگاه خلافت عباسیان قابلیت تفسیر داشتند، ضرب می‌کردند. بدین ترتیب، علیرغم آنکه سکه‌های علویان طرحی مشابه مسکوکات عباسیان دارند، لیکن از نظر مضامین کاملاً متمایز و با هدف انتقال مفاهیمی چون حمایت از اهل‌بیت پیامبر، تبلیغ تشیع و مقابله با دستگاه خلافت عباسیان ضرب می‌گشتند.

نوع مقاله:
علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۳۹۸/۰۹/۱۲

تاریخ بازنگری:
۱۳۹۹/۰۷/۲۲

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۰/۰۸/۲۳

تاریخ انتشار:
۱۴۰۲/۰۳/۳۰

واژه‌های کلیدی: علویان، تشیع زیدی، سکه، شعائر اسلامی، جنبش‌های دینی.

استناد: قلی‌زاده، فاطمه؛ کریمیان، حسن؛ نیستانی، جواد؛ ۱۴۰۱-۱۴۰۲: بازتاب اندیشه‌های اعتقادی تشیع زیدی بر مسکوکات علویان تبرستان: مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۱۵، شماره ۱، زمستان و بهار - پیاپی ۳۲- (۱۶۱-۱۸۲). DOI: 10.22059/jarcs.2021.293180.142809-

۱. مقدمه

عنوان شیعه به کسانی اطلاق می‌شد که پس از رحلت رسول خدا (ص) با استناد به آیاتی از قرآن از جمله آیه ۲۳ سوره شوری، معروف به آیه مودت، امامت را حق علی بن ابیطالب (ع) می‌دانستند و با وجود اجماع سواد اعظم مسلمین در بیعت با ابوبکر باز در مودت و ولایت آن حضرت ثابت قدم ماندند (مشکور، ۱۳۷۹: ۴۰؛ جعفری، ۱۳۷۸: ۳۳-۳۱)؛ بنابراین در امر جانشینی پیامبر (ص) گروهی از سایر مسلمانان جدا شده و هسته ایجاد مذهب شیعه شدند. در این بین به حکومت رسیدن معاویه و موروثی کردن خلافت در خاندان اموی اعتراضات شدیدی را در پی داشت؛ زیرا شیعیان، خلافت امویان بر جامعه اسلامی را نامشروع و غصب حق خاندان پیامبر (اهلبیت) می‌دانستند؛ اما اینکه اهل بیت شامل چه کسانی می‌شد نیز از موضوعات اختلاف بود و منجر به قیام‌های متعدد از سوی گروه‌های مختلف نظیر قیام نوادگان عباس عموی پیامبر، قیام زید بن علی در کوفه و قیام یحیی بن زید در خراسان و همچنین علویان در شمال رشته‌کوه‌های البرز شد (طبری، ۱۳۸۷/ ۷: ۱۸۰ و ۲۲۸؛ اصفهانی، ۱۳۴۹: ۱۳۲، ۱۵۱). در ۱۳۲ هـ ق نوادگان عموی پیامبر با مساعدت ابومسلم خراسانی توانستند خلافت را به دست گیرند و آنها نیز با علویان طریق دشمنی در پی گرفتند (جعفریان، ۱۳۸۸: ۱۶۸-۱۶۷)؛ بنابراین اعتراضات علویان زمان خلافت عباسیان نیز ادامه یافت؛ از جمله این اعتراضات می‌توان به قیام «امام محمد بن عبدالله» از نوادگان امام حسن (ع) ملقب به «نفس الزکیه» در مدینه و قیام «یحیی بن عبدالله بن حسن بن حسن (ع)» در دیلم اشاره کرد (طبری، ۱۳۸۷/ ۷: ۵۵۲؛ همان/ ۸: ۲۴۲-۲۴۱؛ ابن اثیر، ۱۳۷۰/ ۸: ۳۴۰۵). فی‌الواقع، قیام یحیی بن عبدالله از دلایل گسترش و نفوذ تشیع زیدی و مهاجرت بسیاری از علویان به مناطق شمالی ایران بود که در نهایت علویان موفق به تشکیل حکومت شدند (حقیقت، ۱۳۶۳: ۵۵). تحلیلگران تاریخ سیاسی ایران، دلیل پذیرش علویان توسط مردم مناطق شمالی را بهره‌گیری از مساعدت آنها در معاضدت با دستگاه خلافت سنی مذهب در بغداد دانسته‌اند. به‌خصوص اینکه شیعیان علی در میان مردم ایران محبوب بودند.

به هر روی، علویان پس از حدود نیم قرن از ضرب آخرین سکه عرب-تبرستانی دوباره ضرب سکه در تبرستان را آغاز نمودند (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۳: ۱۳۲)؛ اما این بار سکه‌هایی متفاوت و با طراز اسلامی ضرب کردند و به دلیل جایگاهی که در میان مردم داشتند، سکه‌هایشان مورد پذیرش قرار گرفت. اینک، این پرسش قابلیت طرح می‌یابد که مضامین ضرب‌شده بر سکه‌های علویان چه بوده و شعائر مورد استفاده بر مسکوکات آنها چه تفاوت‌هایی با شعائر منقور بر سکه‌های استاندارد عباسیان داشته است؟ فرض آن است که سکه‌های علویان تبرستان دارای تفاوت‌های ماهوی بسیاری با مسکوکات خلفای عباسی- که آنها را غاصبان حکومت خاندان پیامبر می‌دانستند- است. هدف از پژوهش حاضر آن است که ویژگی‌های اصلی سکه‌های علویان احصاء و مضامین و پیام‌های مورد استفاده در آنها را مشخص دارد. اگرچه امروزه سکه‌های علویان تبرستان نسبتاً کمیاب است، اما همین تعداد نیز در شناخت شعائر مذهبی مورد استفاده این حاکمان برای جلب مشروعیت سیاسی- مذهبی اهمیت دارند و عیناً به همین سبب است که موضوع پژوهش حاضر قرار گرفته‌اند.

۲. روش پژوهش

در تحقیق حاضر تعداد ۴۱ سکه مربوط به علویان مطالعه شد که در پنج موزه و مجموعه شامل موزه ملی ملک (MM)، موزه بانک سپه (SM)، موزه آستان حضرت عبدالعظیم ری (RM)، انجمن سکه-شناسی امریکا (ANS) و مجموعه سکه‌های اسلامی دانشگاه توپینگن (TC) نگهداری می‌شوند. تعدادی از آنها نیز در برخی کتب و مقالات انتشار یافته که به آنها نیز ارجاع داده خواهد شد (در جدول شماره ۱) مشخصات این سکه‌ها ارائه گردیده است. در جمع‌بندی مضامین مسکوکات مورد مطالعه ۷ آیه‌ای که مختص سکه‌های علویان هستند مشخص و با توجه به مضمون‌شان از هر نمونه یک سکه انتخاب و در ادامه آورده شده است. پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی است و از طریق مطالعه دو دسته از مدارک شامل سکه‌ها و منابع مکتوب به انجام رسیده است.

۳. پیشینه پژوهش

درباره بازتاب تفکرات اندیشه‌های سیاسی فرمانروایان شیعی بر مسکوکات آنها به مقاله‌های «برگی از سکه‌شناسی» (اندامی، ۱۳۸۰) و «تشیع در ایران به روایت سکه‌های تاریخی» (وثیق، ۱۳۸۶) می‌توان اشاره کرد. استرن نیز در مقاله «سکه‌های آمل» (۱۹۶۷)، سکه‌های ضرب این شهر را در شش قرن نخستین اسلامی از جمله سکه‌های علویان همراه با شرحی از خصوصیات هر سکه ارائه می‌دهد. آرام^(۱) وردانیان (۲۰۱۰) نیز در قالب دو مقاله به معرفی سکه‌های علویان همراه با ملاحظات تاریخی مربوط به هر سکه پرداخته است. همچنین لوک تردول^(۲) (۲۰۱۲) و حاجی تبار (۱۳۹۳) در مقاله‌هایی به ترتیب آیات قرآنی ضرب‌شده بر سکه‌های قرون اولیه اسلامی و سکه‌های علویان را بررسی و به انگیزه‌های سیاسی حاکمان و گرایش شیعی آنها به صورت عام در انتخاب آیات تأکید می‌کنند. در پژوهش حاضر، تلاش بر آن است تا ضمن تحلیل سیاسی آیات منتخب شیعیان، ارتباط این آیات با مذهب تشیع زیدی نیز مشخص شود.

۴. جنبش‌های آغازین شیعه

زمانی که پیامبر اسلام رحلت نمود، مسئله جانشینی وی موجب بروز اختلافاتی در میان مسلمانان گردید. در این میان شیعیان تا زمان امامت حسین بن علی (ع) متحد بودند و وی را تنها امام خاندان پیامبر می‌دانستند، لیکن شهادت وی و تقیه علی زین‌العابدین (ع) فرزند او، شیعیان را در حال آشفتگی قرار داد و خلائی را در رهبری فعال پیروان اهل‌بیت به وجود آورد. عده‌ای از شیعیان امامت زین‌العابدین (ع) را مشروع دانستند و عده‌ای دیگری محمد بن حنفیه را به‌عنوان شیخ شیعیان شناختند (جعفری، ۱۳۷۸: ۲۷۹-۲۷۸). پس از ابو حنفیه پسرش ابوهاشم به‌عنوان وارث معنوی وی صاحب مقامات دینی و علمی وی شد (نوبختی، ۱۳۴۷: ۴۸-۴۷) که در نهایت مورد سوءظن امویان قرار گرفت و مسموم شد. پس از مرگش جریان‌های سیاسی و شورش‌های گوناگونی به نام او انجام شد (آقاجری، ۱۳۸۲: ۴-۳). از جمله این جریان‌ها جنبش عبدالله بن معاویه بود. وی با ادعای جانشینی ابوهاشم در اواخر دوران حکومت امویان یعنی سال ۱۲۷ ه.ق در شهر کوفه قیام کرد. موالی کوفه و شیعیان زید بن علی بیش از دیگران برگرد عبدالله حلقه زدند. طبق گزارش طبری، عبدالله به‌قصد قیام به کوفه نرفت اما مردم کوفه وی را تشویق به قیام کردند (طبری، ۱۳۸۷/۷: ۳۷۱). قیام وی از جمله جنبش‌های سیاسی-اجتماعی

پایان عصر اموی بود که هم‌زمان با تلاش عباسیان در سال‌های ۷-۱۲۶ ه.ق علیه سلطه سیاسی امویان آغاز شد. عبدالله بر مناطق جبال، همدان، قومن، اصفهان و ری نیز تسلط یافت. وی موفق به گردآوری خراج و ضرب سکه شد و کارگزارانی نیز برای ولایات تعیین کرد (طبری، ۱۳۸۷/۷: ۱۷۴). تبلیغات وی در سکه‌هایش ضرب بخشی از آیه ۲۳ سوره شوری معروف به آیه مودت است.^(۳) عبدالله بن معاویه از آیه مزبور بهره سیاسی برده و از آن برای مشروع نشان دادن حکومت خود از طریق نسبتش با پیامبر اسلام استفاده کرده است.^(۴) طبق گزارش منابع وی حتی ادعای امامت داشته و بعد از قیام در کوفه مردم را به سوی خود خوانده است (نوبختی، ۱۳۴۷: ۳۴).

نمونه دیگر استفاده از آیه مزبور مربوط به سکه‌های ابومسلم خراسانی است. دو سال پس از قیام عبدالله بن معاویه، ابومسلم نیز دعوت پنهانی خود را برای امامت ابراهیم بن محمد فرزند عباس عموی پیامبر در خراسان آشکار کرد (طبری، ۱۳۸۷/۷: ۳۵۵). وی نیز در راستای تحقق اهداف عباسیان آیه مودت را بر سکه‌هایش تکرار کرد.^(۵) شعار دوستی با اهل بیت تنها بر سکه‌های ابومسلم و نیز در خطبه نخستین خلیفه عباسی، سفاح، در روز بیعت خود در کوفه اعلام شد؛ اما پس از تثبیت حکومت عباسیان این شعار از سکه‌های رسمی عباسیان حذف شد. تنها در یک مورد بر سکه سفاح سال ۱۳۲ ه.ق در توج فارس شعار انقلابی «مودت ذی القربی» بر سکه‌ها ضرب شد (خضری، ۱۳۸۸: ۵۵) و مشخص شد که عباسیان توجهی به حقوق علویان نداشتند و به آنها اجازه ورود به دستگاه حکومتی را ندادند. حتی ادعای فرزندان عموی پیامبر تا آنجا پیش رفت که محمد المهدی (۱۶۹-۱۵۸ ه.ق) زمان خلافتش مدعی شد امامت از پیامبر به عباس بن عبدالمطلب رسیده و همه کسانی که بعد از پیامبر به خلافت رسیدند غاصب بودند (نوبختی، ۱۳۴۷: ۴۸) و همین موضوع زمینه‌ساز شورش‌های بسیاری از جانب علویان شد.

از جمله این شورش‌ها می‌توان از قیام سری بن منصور شیبانی ملقب به ابوالسرایا در کوفه به‌عنوان هواخواه خلافت علویان نام برد. این قیام به دلیل گستردگی جغرافیایی و حضور فعال علویانی چون محمد بن سلیمان و زید بن موسی از اهمیت برخوردار است (مسعودی، ۴/۱۴۲۵: ۲۳-۲۲). ابوالسرایا موفق به تشکیل حکومت موقتی و ضرب سکه نیز شد (طبری، ۱۳۸۷/۸: ۵۲۹). سکه‌ای در موزه پول ایران موجود است که با توجه به تاریخ سکه (۱۹۹ ه.ق) و محل ضرب می‌توان آن را به قیام ابوالسرایا در کوفه نسبت داد.^(۶) با توجه به اینکه ابوالسرایا به نام ابراهیم بن طباطبا پسر امام موسی بن جعفر و از ائمه زیدیه قیام کرده بود؛ کلمه فاطمی را بر سکه ضرب کردند تا مشروعیت قیام خود را در میان شیعیان زیدی نشان دهد؛ زیرا یکی از شرایط امامت نزد زیدیه لزوم فاطمی بودن امام است (شیخ مفید، ۱۳۸۸: ۲۶). تبلیغات ابوالسرایا در سکه‌هایش آیه ۴ از سوره الصف است،^(۷) انتخاب این آیه هم جنبه سیاسی (قیام علیه حکومت به‌عنوان جهاد در راه خدا) و هم مذهبی (ارتباط شأن نزول آیه با حضرت علی (ع)) دارد.^(۸) در واقع با تکیه بر همین آیه، ابوالسرایا قصد مشروع نشان دادن قیام خود را داشته است و چون به نام یکی از افراد خاندان پیامبر قیام کرده بود، می‌توان سکه وی را در ردیف سکه‌های شیعی معرفی کرد.

۵. تشیع زیدی

هسته اولیه تشیع زیدی به قیام نافرجام «زید بن علی» در کوفه باز می‌گردد. زید بن علی در ۱۲۲ ه.ق علیه بیدادگری‌های خلفای اموی بر اساس «دعوت به قران کریم و سنت رسول‌الله (ص) و جهاد با ظالمین و دفاع از مستضعفین و بازگرداندن حقوق محرومین و برپا کردن عدل و قسط و برطرف نمودن ظلم و نصرت اهل‌بیت (ع)» قیام کرد و در کوفه کشته شد (شهیدی صالحی، ۱۳۷۷: ۱۱۶۲). بعدها بسیاری از فرزندان و پیروان وی برای فعالیت علیه دستگاه حکومتی به نواحی دوردست و کوهستانی جنوب دریای خزر و کشور یمن مهاجرت کردند، مکان‌هایی که امکان فرار از نظارت حکومت مرکزی در آنها وجود داشت (مادولونگ، ۱۳۸۴: ۱۸۱).

مذهب شیعه زیدی توسط تعدادی از «پیروان یحیی بن عبدالله بن حسن» در ۱۷۵ ه.ق میان دیلمیان غیرمسلمان ترویج شد. ظاهراً حرکت یحیی، اولین قیام شیعی در شمال ایران و آغازی برای مهاجرت سادات علوی به این دیار بوده است (آملی، ۱۳۴۸: ۸۵-۸۴). حاکمان و مردمان این بخش که تا زمان استقرار حکومت علویان از سرسخت‌ترین دشمنان مسلمانان بودند، در نیمه‌ی نخست قرن سوم هجری از بیداد کارگزاران طاهری دست یاری به دامن علویان زیدی مذهب دراز کردند. سران مردم تبرستان بعد از تماس و ابراز همکاری با علویان به سال ۲۵۰ ه.ق با فردی به نام «حسن بن زید» که بعدها داعی کبیر لقب یافت، بیعت کردند. از روایات ابن اسفندیار چنین استدلال می‌شود که اکثریت مردم تبرستان و دیلمستان بیعت را قبول کردند. حسن نیز از شهرهای شالس (چالوس) و کلار (کلاردشت امروزی) روانه شرق تبرستان شده و ضمن درگیری چندی با حکام طاهری موفق شد تا بر این منطقه با مرکزیت آمل مستولی شود. آمل، ساری و حتی جرجان به‌ضمیمه دیلم، جزو مناطقی بود که در مدت بیست سال از طرف علویان اداره می‌شد. دولت علویان تبرستان، نخستین دولتی است که در شرق اسلامی به دور از تأیید عباسی تشکیل شد (ابن اسفندیار، ۱۳۸۹: ۲۵۵-۲۴۹؛ حقیقت، ۱۳۶۳: ۸۳-۷۵). سیدحسن که تمام تبرستان را بدون معارض یافت، فرمان داد تا به تمام نواحی قلمروش نامه بنویسند تا در همه‌جا مطابق مذهب شیعه در بانگ نماز، خیرالعمل گویند، بسم‌الله را در نماز به جهر ادا نمایند و در نماز صبح قنوت واجب دارند (ابن اسفندیار، ۱۳۸۹: ۲۶۱؛ حکیمیان، ۱۳۴۸: ۷۹)؛ بنابراین قلمرو علویان در تبرستان به قلمرو خلافت جدیدی تبدیل شد که مدعی خلافت عباسیان و معارض آنها بود.

۶. مسکوکات علویان تبرستان

با تشکیل حکومت توسط علویان زیدی مذهب، ضرب سکه به سبک ساسانی (سکه‌های عرب-تبرستانی) پس از دو قرن و نیم متوقف و ضرب سکه‌های خطی با طراز اسلامی به‌طور رسمی آغاز شد. متن مرکزی رو و پشت سکه‌های مزبور (دینار و درهم) مانند سکه‌های استاندارد عباسیان و به ترتیب شامل عبارات «الله/محمد رسول‌الله» و «لا اله الا الله وحده لا شریک له» بود؛ به اضافه اینکه معمولاً نام داعی وقت روی سکه و لقب وی پشت سکه به عبارات مزبور اضافه می‌شد. علویان زیدی مذهب معمولاً خود را امام معرفی نمی‌کردند و با لقب «داعی» برای امام دارای صلاحیت بیعت می‌گرفتند.^(۹) بنا بر گزارش منابع مکتوب و سکه‌ها حاکمان زیدی با لقب «داعی الی‌الحق» مردم را به «الرضا من آل محمد» می‌خواندند (مسعودی، ۴/۱۴۲۵: ۱۲۵). لازم به ذکر است که عبارت «الرضا من آل محمد» یکی از شعارهای

اصلی عباسیان زمان قیام علیه امویان بود و با این شعار توانستند بسیاری از هواخواهان اهل بیت را گرد خود جمع کنند و از نیروهای آنها برای رسیدن به خلافت استفاده کنند. برخی منابع گزارش داده‌اند که شعار مشهور «الرضا من آل محمد» را نخستین بار زید بن علی بر زبان‌ها انداخت و بعدها عباسیان از آن بهره سیاسی بردند (شهیدی، ۱۳۸۴: ۳۷).

لقب داعی نیز در اصطلاح فرقه زیدیه به یکی از شخصیت‌های بزرگ که غیر از امامان زیدی باشد و مردم را به «رضای آل محمد» دعوت کند، اطلاق می‌شود؛ بنابراین فرقه زیدیه در شرایطی خاص داعی را به رهبری خود انتخاب می‌کردند که دارای صفات ویژه و در بین زیدیان از احترام فراوانی برخوردار بودند. شرایط داعی نیز همانند امام داشتن علم، تقوی و شجاعت بوده است (شامی، ۱۳۶۷: ۲۰۴). علویان تبرستان نیز از جمله حسن بن زید، برادرش محمد و حسن بن قاسم (جانشین الناصر الحق) همگی به لقب «الداعی الی الحق» دست یافتند. تنها در یک مورد، سکه‌ای ضرب محمدیه با عبارت «الداعی الی الرضا» به دست آمده است. احتمالاً سکه مزبور مربوط به زمانی است که حسن بن قاسم پس از شکستی که از پسران ناصر الحق خورد، دوباره به سال ۳۱۴ ه.ق به دعوت یکی از سرداران دیلمی به نام «ماکان بن کاکي» به آمل بازگشت. در سال ۳۱۶ ه.ق ماکان با همراهی حسن توانستند بر ولایات قزوین، ابهر، زنجان و قم نیز مستولی شوند (ابن اسفندیار، ۱۳۸۹: ۲۹۱؛ مرعشی، ۱۳۴۵: ۱۵۳-۱۵۲؛ مسعودی، ۲/۱۳۴۹: ۷۴۲)؛ بنابراین به نظر می‌رسد که سکه مزبور در ضرابخانه محمدیه توسط ماکان و به نام حسن بن قاسم (الرضا من آل محمد) و با الگوی سکه‌های علویان ضرب شده باشد (برای سکه نک: رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۶۹). لقب «الرضا» به امام منتظر از خاندان پیامبر (ص) اشاره داشت (مادولونگ، ۱۳۸۴: ۱۸۴). بعضی از حاکمان علوی نیز لقب «امیر» و «سید» را نیز داشتند. لقب امیر در سکه‌های «مهدی بن جعفر» و لقب سید در سکه‌های «جعفر بن محمد» (۳۵۰-۳۲۰ ه.ق) ضرب شده است (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۲-۴۷۱؛ Vardanyan 2010: 361-362).

تفاوت مهمی که سکه‌های علویان با سکه‌های رایج عباسیان دارند در مضامین حاشیه‌ای رو و پشت سکه‌هاست. حاشیه سکه‌ها معمولاً شامل آیاتی از قرآن می‌شود که ایدئولوژی خاص علویان زیدی مذهب را بیان می‌کند. این آیات شامل اذن جهاد، مودت (نسبت خویشاوندی با پیامبر)، طهارت اهل بیت، پیروزی حق بر باطل، وجوب امر به معروف و نهی از منکر، مشروعیت دینی و هدایت به سمت حقیقت است (جدول شماره ۱). در این میان آیه اذن جهاد و مودت بیشتر از همه موارد در سکه‌های طلا و نقره تکرار شدند. در ادامه بحث هر یک از آیات مزبور را با توجه به بیشترین تکرار بر سکه‌ها شرح داده می‌شوند:

۶-۱. آیه اذن جهاد و قتال (آیه ۳۹ سوره حج): بنا بر تفسیر نمونه این آیه اشاره به نخستین فرمان جهاد برای مؤمنان در مقابل ظالمان را دارد (مکارم شیرازی، بی تا: ۱۱۳) که در ادامه خداوند وعده پیروزی نیز به آنها داده است (طبرسی، ۱۳۵۴/۱۶: ۲۱۹)؛ بنابراین از این آیه در باب جهاد با ظالمان و ستمگران یاد می‌کنند. از زید بن علی نقل شده است که وی پس از قرائت این آیه شریفه، گفت «این کلام ربّانی درباره ما فرزندان پیامبر (ص) نازل شد» (حسکانی، بی تا: ۱۹۵). توجه به این روایت می‌توانسته دلیلی برای انتخاب این آیه توسط حاکمان زیدی باشد. آیه مزبور اولین بار توسط حسن بن زید و از همان سال آغازین حکومتش بر سکه‌ها ضرب و بعدها هم در بسیاری از سکه‌های حاکمان علوی تکرار شد (تصویر

۱). آیه مزبور با عقیده شیعیان زیدی مبنی بر قیام مسلحانه امام زیدی کاملاً مطابقت دارد. در مبانی فقهی زیدیه آمده است که هر کدام از فرزندان حسن و حسین (ع) که ادعای امامت کند نباید در خانه نشسته و پرده بر خویشتن کشد (نوبختی، ۱۳۴۷: ۵۴؛ شیخ مفید، ۱۳۸۸: ۲۶). زید بن علی در مسئله امامت، خروج و قیام کردن را شرط اساسی می‌دانست و بر همین اساس با برادرش حضرت باقر (ع) مناظره داشته است. لذا در عقیده زیدیه هر سید فاطمی که عالم و شجاع و زاهد باشد و علیه حکومت ستمگر قیام کند، امام مفترض الطاعه است که اطاعتش بر هر مسلمان واجب است. در واقع بیعت با زمامدار مسلمین شرطش قیام با شمشیر و جهاد علیه دشمن اسلام است (شامی، ۱۳۶۷: ۲۵۶). همچنین از زید بن علی روایت شده است که «سوگند به خدا که هیچ قومی از جهاد کراهت نورزید مگر آنکه خداوند خوارشان کرد» (شهیدی صالحی، ۱۳۷۷: ۱۱۶۲)؛ بنابراین یکی از شروط امامت نزد زیدیه لزوم قیام از سوی امام است (شیخ مفید، ۱۳۸۸: ۲۶). آیه مزبور با توجه به مفهوم آن در سوره حج و همچنین در ارتباط با آیه بعدی (آیه ۴۰) ^(۱) بر وضعیت علویان زیدی در دوری از وطن و بی‌عدالتی در ارتباط با تبعید یا مهاجرتشان از سرزمین‌های مرکزی اسلام به کوهستان‌های حاشیه‌ای دریای خزر نیز تأکید می‌کند و علویان با ضرب این آیه خروج خود را در برابر خلافت غاصب عباسی نشان داده و خواستار احقاق حق خود در برابر خلافت بودند. در واقع ادعای نمایندگانی برحق علی (ع)، فرزندان و نوادگانش برای احیای حکومت علوی را داشتند (Treadwell 2012:6).

۲-۶. آیه مؤدّت (آیه ۲۳ سوره شوری): این آیه یکی از مهم‌ترین آیاتی بود که خاندان پیامبر (ص) بعد از رحلت ایشان و در مقابله با حکومت خلفای اموی از آن بهره سیاسی بردند. پس از رحلت پیامبر به دلیل رواج اندیشه نص در میان گروه‌های مختلف مسلمانان، استناد به آیه مؤدّت اهمیت بسیار داشته است؛ بنابراین با توجه به تفسیر و اهمیت آن، این آیه مورد توجه حسن بن زید و جانشینان وی نیز قرار گرفت. علویان از آیه مزبور به صورت تبلیغات سیاسی در جهت مشروع نشان دادن حکومتشان در برابر خلفای عباسی استفاده کردند (تصویر ۲). با توجه به اینکه در میان شیعیان از جمله زیدیان، شأن این آیه برای حضرت علی (ع)، فاطمه (س) و فرزندان او بوده پس علویان برای خلافت سزاوارترین (حسکانی، بی‌تا: ۲۵۳-۲۵۰). اگرچه در آغاز نزدیکان پیامبر (ص) ادعا داشتند که در آیه فوق با تعبیر متفاوت کلمه «القربی» این واژه می‌تواند همه خانواده بزرگ و قبیله پیامبر را شامل شود (لالانی، ۱۳۸۱: ۶۱؛ یوسف، ۱۴۲۳: ۶۸)، اما شیعیان زیدی مذهب از شرایط امامت را فاطمی بودن امام می‌دانستند. این شرط را زیدیان در برابر شیعیان کیسانی مطرح ساختند که به امامت فردِ علوی که از نسل فاطمه (س) نبود باور داشتند (حسکانی، بی‌تا: ۲۶)؛ بنابراین داعیان در تبرستان ادعای دعوت برای یک امام از نسل حضرت فاطمه (س) را داشتند. به گفته شهرستانی در *الملل و النحل* زیدیه معتقد بودند که از اولاد فاطمه زهرا (ع) هر کس عالم و زاهد و شجاع و سخی باشد و دعوی امامت کند امام است و اطاعت او واجب، خواه از نسل امام حسن (ع) باشد خواه از نسل امام حسین (ع) و اگر دو نفر که هر دو جامع شرایط امامت باشند، در دو ناحیه خروج کنند، هر دو واجب الطاعه هستند (شهرستانی، ۱۳۵۰: ۱۱۴).

۳-۶. آیه تطهیر (آیه ۳۳ سوره احزاب): این آیه را اولین بار حسن بن زید در سال ۲۵۸ هـ.ق بر سکه‌های جرجان ضرب کرد (تصویر ۳). کاربرد آیه مزبور در سال‌های بعد و توسط جانشینان حسن نیز ادامه یافت. با توجه به اینکه تفسیر آیه فوق در میان همه فرقه‌های شیعی دربارۀ پنج تن یعنی پیامبر

(ص، علی، فاطمه، حسن و حسین (ع) است (طبرسی، ۱۳۵۴/۲۰: ۱۰۵؛ ذکاوتی، ۱۳۷۹: ۱۷۳)؛ بنابراین داعیان علوی برای مشروع جلوه دادن حکومتشان از طریق نسبت دادن خود به حضرت علی (ع) و فاطمه (س) از این آیه استفاده می‌کردند. در همین راستا علی بن زید از انس بن مالک نقل کرد که نبی (ص) مدت شش ماه برای نماز صبح از در خانه فاطمه (س) عبور می‌کرد، چون به نزدیک خانه می‌رسید خطاب به اهل خانه می‌فرمود: ای اهل منزل برای نماز برخیزید و بدانید که آیه «انما یرید الله... تطهیرا» در شأن شما نازل شد (حسکانی، بی‌تا: ۲۲۶).

۴-۶. آیه ولایت (آیه ۵۵ سوره مائده): در ۳۱۱ ه.ق یکی از پسران ناصر الحق به نام «ابوالقاسم جعفر» با اتحاد برادرش «احمد بن علی» علیه داعی وقت یعنی حسن بن قاسم شورش و آمل را تصرف کرد. پس از مرگ برادرش وی خودش را خلیفه خواند و لقب پدرش یعنی «ناصر الحق» را نیز برگزید. وی در این سال سکه‌هایی در آمل با حاشیه شامل «آیه ۵۵ سوره مائده» ضرب کرد (تصویر ۴)؛ بنابراین آیه ولایت نه توسط داعیان زیدی بلکه توسط یک شورشی به سال ۳۱۱ ه.ق ضرب شده است. «حاکم جشمی» از شخصیت‌های برجسته زیدی تأکید می‌کند که این آیه در شأن امام علی (ع) نازل شده است (ذکاوتی، ۱۳۷۹: ۱۶۹) و به طور کلی شیعیان از این آیه برای اثبات ولایت علی (ع) استفاده می‌کنند (طبرسی، ۱۳۵۴/۷: ۸۴؛ بحرانی، ۱۴۲۷/۲: ۴۷۵)، با توجه به ذکر عبارت ولی‌الله (تصویر ۴) بر پشت سکه، جعفر قصد داشته تا خود را در ارتباط با امام علی (ع) و جزو پیروان حقیقی وی معرفی کند. وی سال بعد یعنی در ۳۱۲ ه.ق پا را فراتر گذاشته و در سکه‌ای خود را با «امیرالمؤمنین» که از نشانه‌های خلافت است (ابن خلدون، ۱۳۶۶: ۴۳۵) و فرزند رسول خدا (جعفر بن رسول‌الله) معرفی می‌کند. در واقع وی با ضرب این سکه‌ها حاکمیت حسن بن قاسم را رد و خود ادعای خلافت کرد.^(۱۱)

۵-۶. آیه وجوب امر به معروف و نهی از منکر (آیه ۴۱ سوره حج): این آیه در یک مورد از سکه‌های زمان حسن بن قاسم (تصویر ۵) و همچنین سکه‌های مهدی بن جعفر به کار رفته است.^(۱۲) منظور از آیه فوق تمکین، قدرت بخشیدن و ابزار کار را در اختیار دیگری قرار دادن و راهنمایی کردن بر انجام کار است، یعنی خدا به مؤمنان وسایل کار را عطا کرد و در زمین قدرت بخشید تا نماز بگزارند و حقوق واجب مالی را ادا کنند و امر به معروف و نهی از منکر کنند (دلالت بر وجوب امر به معروف و نهی از منکر) و سرانجام همه امور به دست خدا می‌افتد (طبرسی، ۱۳۵۴/۱۶: ۲۲۲). یک مفهوم کلی از این آیه این است که علویان به یاری خداوند نیت در احیای دین خدا را دارند. در واقع آیات ۳۹ تا ۴۱ سوره حج برای زیدیان اهمیت بسیار داشته که شامل چندین موضوع مهم برای زیدیان شامل اجازه برای جهاد، بی‌عدالتی در ارتباط با جلای وطن و اعطای حق برای هدایت جامعه (امر به معروف و نهی از منکر) است (Treadwell 2012:61). در این میان امر به معروف و نهی از منکر مهم‌ترین رکن دینی و اعتقادی زیدیه و عامل اصلی بسیاری از فعالیت‌های سیاسی و جنبش‌ها از سوی آنها بوده و حتی امامت به‌عنوان تابعی از این اصل در میان آنان مطرح شده است و بسیاری از ائمه زیدیه جان خود را برای اجرای آن فدا کردند. زید بن علی نیز در کتاب خود سفارش به این اصل مهم دارد. وی در «رساله الامام زید بن علی إلی علماء الامه» با تأکید بر اصل امر به معروف و نهی از منکر قیام خود را توجیه کرده و به نظرات خود درباره وجوب قیام در برابر ظالمان پرداخته است. رساله مذکور بعدها الگویی ثابت در میان

زیدیان شد و اکثر عالمان زیدی قیام‌کننده در عراق رساله‌های مشابهی با آن نگاشته و در آن‌ها به توجیه شرعی قیام خود پرداختند (زید بن علی، بی‌تا: ۲۳۰؛ رحمتی، ۱۳۹۲: ۳۸). در اهمیت این اصل از زید بن علی نقل شده که فرمود: «هرگاه که قائم آل محمد (ص) ظهور کند، در بین مردم می‌ایستد و می‌گوید: ای مردم آن کسی که خداوند در قرآن فرمود: *الذین ان مکناهم فی الارض اقاموا الصلوه و اتوا الزکوه و امروا بالمعروف و نهوا عن المنکر* ما هستیم و خویشان را با این آیه معرفی می‌کند» (حسکانی، بی‌تا: ۱۹۶).

۶-۶. **آیه راهنما به سوی حقیقت (آیه ۳۵ سوره یونس):** این آیه نیز نه توسط یک حاکم زیدی بلکه توسط یکی از سرداران داعی حسن بن قاسم، به نام لیلی بن نعمان در نیشابور ضرب شده است^(۱۳) (تصویر ۶). از ابن عباس مفسر قرن اول هجری نقل شده که این آیه در روزگار پیامبر به مناسبت حقانیت قضاوت علی (ع) در ماجرای از اختلاف میان طایفه‌ای نازل شده است (حسکانی، بی‌تا: ۱۳۸). ظاهراً لیلی در ضرب آیه مزبور قصد رساندن پیامی را دارد که مستقیماً از ظاهر لغات آیه گرفته شده و محتوای قرآنی نادیده گرفته شده است. در حاشیه سکه، آیه از عبارت «أفمن یهدی الی الحق» با ترجمه «آیا کسی هست که به سوی حق هدایت کند» آغاز شده و عبارت قبل از آن یعنی «قل الله یهدی الحق» با ترجمه «بگو تنها خداست که به راه حق هدایت می‌کند» در سکه نیامده است که در واقع مشخص می‌کند که واژه «من» اشاره به خدا دارد؛ اما این عبارت بر سکه لیلی بن نعمان اشاره به مردم نیشابور دارد که از آنها خواسته می‌شود که کسی را به رهبری برگزینند که راهنمای آنها به سوی توحید و حقیقت باشد. در اینجا تقابل میان امام زیدی (کسی که شایسته پیروی است) (أفمن یهدی الی الحق) و حریف سامانی‌اش (کسی که نیازمند راهنمایی برای رسیدن به حقیقت است) (أمن لا یهدی الا أن یهدی= آن کس که احدی را به سوی حق رهبری نکند و خود باید هدایت و راهبری شود) دیده می‌شود. در اصل پیام قرآنی بین خدا و بت‌ها و در واقع بین اسلام و شرک بوده است (نک: طبرسی، ۱۱/۱۳۵۴: ۲۹۴) اما سکه از آیه بهره سیاسی برده و به سمت یک امام زیدی هدایت می‌کند. فتح نیشابور همیشه اهمیت زیادی برای علویان داشت و تسلط بر آن پیشرفتی منطقه‌ای بوده که موجب تقویت قدرت زیدیان از قسمت‌های مرزی به قلب سیاسی خراسان شد (Treadwell 2012:61-62) و در این ارتباط لیلی بن نعمان انتخاب هوشمندانه‌ای جهت انتخاب متن سکه داشته است.

۶-۷. **آیه پیروزی حق بر باطل (آیه ۸۱-۸۲ سوره اسراء):** در این آیه منظور از «حق» توحید و پرستش خدا و منظور از «باطل» بت‌پرستی و محکوم به نابودی است (طبرسی، ۱۴/۱۳۵۴: ۱۹۵). حسن بن قاسم در ۳۱۱ هجری و احتمالاً در واکنش به درگیری چندساله با پسران ناصر الحق (ابن اسفندیار، ۱۳۸۹: ۳۰۸-۳۰۴) از این آیه بهره سیاسی برده و در جهت اینکه خلافت حق چه کسی است، این آیه را در سکه-هایش ضرب کرده است (تصویر ۷). توضیح اینکه در ۳۰۶ هجری پسر ناصر الحق علیه حسن بن قاسم شورش کرد و وی را از آمل بیرون راند، حسن پس از هفت ماه موفق شد حکومت را از پسر ناصر پس بگیرد و دوباره در آمل مستقر شود (ابن اسفندیار، ۱۳۸۹: ۲۹۷؛ مرعی، ۱۳۴۵: ۱۵۰). شواهد سکه‌شناسی نیز اخراج و استیلای مجدد حسن بن قاسم بر آمل را به سال ۳۰۶ هجری نشان می‌دهند. حسن پس از بازگشت به آمل سیاست خود را تغییر داده و در سکه‌ها خود را خلیفه معرفی کرد. احتمالاً وی در

مدتی که دور از آمل و در گیلان غربی به سر می‌برده با تبدیل ادعای امامت به خلافت از آن دسته گیل‌های حنبلی که در غرب سفیدرود ساکن بودند، برای فتح آمل استفاده کرده است (کاظم بیگی، ۱۳۶۸: ۲۵۸). ضرب سکه‌ها با لقب خلیفه تا سال آخر حکومت حسن یعنی ۳۱۱ هـ ق در آمل تداوم یافت. علویان علاوه بر آیات فوق از آیاتی که در سکه‌های رایج عباسیان ضرب می‌شدند، نیز استفاده کردند. از جمله این آیات «بخشی از آیه ۳۳ سوره توبه» که منظور از این آیه شریفه، پیروزی معنوی، فکری و منطق اسلام بر دیگر مکاتب و مذاهب است (طبرسی، ۱۳۵۴/۱۱: ۷۵). این آیه که در حاشیه سکه‌های عباسی و همچنین علوی ضرب شده، در ارتباط با عبارت شهادت روی سکه‌هاست که بدین ترتیب مسلمانان اصل اولیه پذیرش دین اسلام را که همان شهادتین است را بر سکه‌ها ضرب کرده و سپس در حاشیه آیه مزبور بیان می‌کنند که خداوند پیامبرش محمد (ص) را با دین حق فرستاد و بر همه ادیان پیروز است. البته که علویان این آیه را در جهت حقانیت گرایش مذهبی خودشان یعنی تشیع زیدی بر سکه‌ها ضرب کردند. همچنین بخشی از آیات ۴-۵ سوره روم که در ارتباط با پیروزی مسلمین بر رومیان (کافران) است و منظور از آن اینکه پیروزی همیشه از آن خداست، بنابراین هر کس و هر جامعه‌ای را که خدا بخواهد پیروز می‌سازد و هر که را بخواهد مغلوب می‌گرداند (طبرسی، ۱۳۵۴/۱۹: ۹۶). این آیه را اولین بار مأمون به مناسبت پیروزی بر برادرش «الامین» بر سکه‌ها ضرب کرد. این آیه تا پایان خلافت عباسی و همچنین بر سکه‌های تابعان خلافت از جمله طاهریان، سامانیان، طولونیان، اخشیديه و غیره نیز ضرب شد (حسینی، ۱۳۹۳: ۹۲-۹۱). علویان زیدی نیز که همیشه به لزوم قیام و جهاد در راه خدا تأکید داشتند، این آیه را به نفع خود بر سکه‌ها ضرب کردند.

۷. نتیجه

سادات علوی که مدعی حق خلافت در برابر عباسیان بودند، از روحیات شورش و تقاضای ساکنان دامنه‌های شمالی رشته کوه البرز بهره جسته و با حمایت مردم و حاکمان محلی توانستند ایالات تبرستان، دیلمستان و جرجان را تصرف کنند. از یک طرف شورش اهالی تبرستان علیه امرای طاهری بود که تبدیل به یک قیام مذهبی شد و از طرف دیگر تبلیغات و دعوت مذهبی علویان در این زمان تبدیل به جریانی سیاسی و در نهایت تشکیل حکومت گردید. حکومت علویان اولین حکومت مستقلی بود که در برابر خلافت عباسی شکل گرفت و خلفای عباسی هیچ‌گاه آنها را به رسمیت نشناختند. خلفای عباسی از طریق حکومت‌های نیمه‌مستقلی چون طاهریان، سامانیان و صفاریان با علویان مبارزه می‌کردند و سرانجام نیز با کمک همین حکومت‌ها به خصوص سامانیان موفق به براندازی علویان شدند. علویان پس از حدود نیم قرن از ضرب آخرین سکه عرب- طبرستانی دوباره ضرب سکه در تبرستان را آغاز کردند اما این بار سکه‌هایی با طراز اسلامی را ضرب کردند. به دلیل جایگاهی که علویان زیدی مذهب در میان مردم داشتند سکه‌ها مورد پذیرش مردم قرا گرفت. اگرچه نقش اصلی سکه تسهیل دادوستد و تجارت است، اما آن گونه که در جدول شماره ۱ دیده می‌شود، در سکه‌های علویان جنبه‌های سیاسی و مذهبی بسیار پررنگ است. آن چنانکه در این نوشتار آورده شد، علویان در آغاز ضرب سکه با درج آیات «مودت» و «پیروزی حق بر باطل» بر مسکوکات خویش اصرار بر رابطه خویشاوندی و قرابت با پیامبر (ص) و تأکید بر «اهل‌بیت» بودنشان و داشتن حق شرعی برای خلافت داشتند. پرکاربردترین آیه در مسکوکات علویان زیدی مذهب آیه «اذن جهاد» بوده که به خوبی با اصل فقهی

شیعه زیدی مبنی بر «دعوت علنی برای خویش و خروج برای جنگ با ظالمان در صحت تصدی و مشروعیت امامت» ارتباط داشت. آنها همچنین در سکه‌هایشان بر موضوعاتی چون جلای وطن (تبعید)، رعایت اخلاق، قرب به خدا، طهارت خانواده پیامبر (اهلبیت) و توانایی امام زیدی برای راهنمایی به سوی حقیقت واقعی تأکید داشتند. برخی از این موضوعات قرآنی اولین بار توسط خود عباسیان استفاده شده بودند و بعدها توسط مخالفان علویان نیز مورد استفاده قرار گرفتند. در یک جمع‌بندی می‌توان گفت که مسکوکات ضرب‌شده توسط علویان زیدی مذهب در واقع ابزار تبلیغاتی آنها نیز بودند؛ به عبارت دیگر، سیاست مهم داعیان زیدی مذهب در ضرب سکه، جایگزین کردن آیاتی با مفاهیم و تفاسیر خاص به جای آیات استاندارد سکه‌های عباسیان بود. بدین ترتیب، علی‌رغم طرح مشابه سکه‌های علویان با مسکوکات عباسیان، تفاوت‌های بسیار جدی در مضامین و محتوای آنها دیده می‌شود و این مسکوکات مجموعه‌ای کاملاً مجزا از سکه‌های خلفای عباسی می‌باشند.

پی‌نوشت‌ها

1. Aram Vardanyan

2. Luke Treadwell

۳. برای نمونه سکه‌ای ضرب ۱۲۷ ه.ق. روی سکه: بسم‌الله ضرب/ ب هذا الفللس/ بالری سنه سبع/ عشرين و منه، پشت سکه: مما امر به/ الامیر عبدالله/ بن معویه، حاشیه: قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربى (ANS: 1939.85.4).

۴. لازم به ذکر است در آغاز میان بسیاری از شیعیان پشتیبانی از حضرت علی (ع) هنوز به‌صورت اعتقاد به حق فرد خاصی متبلور نشده بود و مفهوم امامت هنوز به‌طور روشن تعریف‌نشده و عقیده نص می‌توانست به نفع هر کسی کارگر بیفتد (لالانی، ۱۳۸۱: ۴۶).

۵. برای نمونه سکه‌ای ضرب ۱۳۳ ه.ق. روی سکه: محمد/ رسول‌الله، حاشیه: قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربى، پشت سکه: لا اله الا الله وحده/ لا شریک له، حاشیه: بسم‌الله امر به الامیر عبدالرحمن بن مسلم سنه ثلث و ثلثین و منه (Nastich 2012:8).

۶. روی سکه: فاطمی/ محمد رسول‌الله/ الاصفی، حاشیه: ان الله یحب الذین یقاتلون فی سبیل صفا کانهم بنیان مرصوص، پشت سکه: لا اله الا الله وحده لا شریک له، حاشیه: بسم‌الله ضرب هذا الدرهم بالكوفه سنه تسع و تسعین و منه (اندامی، ۱۳۸۰: ۸۰).

۷. ان الله یحب الذین یقاتلون فی سبیل صفا کانهم بنیان مرصوص: به یقین خداوند دوست دارد کسانی را که در راه او بیکار می‌کنند که گویی بنایی پولادین‌اند.

۸. نقل شده که این آیه درباره علی (ع)، حمزه، عبیده بن الحرث، سهل بن حنیف و حارث بن ابی‌دجانة الانصاری نازل شده است (بحرانی، ۱۴۲۷: ۵۲۵).

۹. در میان حاکمان علوی حسن بن زید و محمد بن زید امام محسوب نمی‌شدند (Madelung 1985:882).

۱۰. «الذین اخرجوا من ديارهم بغير حقٍ اِلاَّ انْ يَقُولُوا رَبَّنَا اللَّهُ وَلَوْلاَ دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا لَهَدَمَتِ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدٌ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ» * همان‌ها که به ناحق از خانه و کاشانه خود رانده شدند، جز آنکه می‌گفتند: پروردگار ما خدای یکتاست و اگر خداوند (ظلم و تجاوز) بعضی از مردم را به وسیله بعضی دیگر دفع نکند، صومعه‌ها و کنیسه‌ها و کلیساها و مساجدی که نام خداوند در آنها بسیار برده می‌شود، ویران می‌گردد و قطعاً خداوند کسی که (دین) او را یاری کند، یاری می‌دهد، زیرا خداوند نیرومند و شکست‌ناپذیر است» (قرآن، سوره حج، آیه ۴۰). در این آیه «رانده‌شدگان» اشاره به مسلمانانی دارد که از مکه اخراج شدند (طبرسی، ۱۳۵۴/۱۶: ۲۱۹).

۱۱. روی سکه: امیر/ المو/ منین، حاشیه داخلی: بسم‌الله ضرب هذا الدینار سنه اثنتین عشره و ثلثمائه، حاشیه خارجی: نامشخص، پشت سکه: لله/ الناصر/ الحق، حاشیه داخلی: لا اله الا الله وحده لا شریک له، حاشیه بیرونی: جعفر بن رسول‌الله (Vardanyan 2010: 360. No.9).

۱۲. روی سکه: لله/ محمد رسول‌الله/ مما امر بالامیر/ مهدی بن جعفر، حاشیه: الذین ان مکنهم فی الارض اقاموا الصلوه و اتوا الزکوه و امروا بالمعروف و نهوا علی المنکر (قرآن، سوره حج، آیه ۴۱)، پشت سکه: لا اله الا الله/ الثائر فی الله/ جعفر بن رسول‌الله، حاشیه داخلی: بسم‌الله ضرب هذا الدرهم بهوسم سنه احدی و اربعین و ثلثمائه، حاشیه خارجی: *قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربى و من یقترب حسنه نزد له فیها حسنا» (قرآن، سوره ۴۲، بخشی از آیه ۲۳) (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۱)؛ و برای سکه‌ای با همین مشخصات ضرب سال ۳۴۵ ه.ق. نک: (Vardanyan 2010:362, no.18).

۱۳. لیلی در ماه آخر سال ۳۰۸ ه.ق. شهر نیشابور را تصرف کرد و به نام داعی خطبه خواند و تنها سه یا چهار ماه نیشابور در اختیار لیلی بوده است (گردیزی، ۱۳۶۳: ۱۹۲-۱۹۱؛ ابن‌اسفندیار، ۱۳۸۹: ۲۹۹؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۰/۱۱: ۴۷۰۱).

پیوست‌ها

جدول شماره ۱: آیات ضرب‌شده بر سکه‌های علویان تبرستان			
Table 1: Verses struck on the coins of the Alids of Tabaristan			
منبع سکه‌ها	ترجمه	متن	شماره آیه
SM:0001002221,0001002253,000107,0001002219 ,0001011608/MM:1,141-2,156/TC:2004-11-1/RM:305/Vardanyan,2010:362,no. Baldwin,2012,NO.3529/Vardanyan,2012/Stern,1967:212,217,219 /Le Strange,1880:544/ ای بی باغ‌بیدی، ۱۳۹۳: ۴۶۵، ۴۶۷، ۴۶۹	به آنان که جنگ بر آنها تحمیل می‌شود رخصت جهاد و نبرد داده شد، زیرا به آنها ستم شده و البته خداوند بر یاری آنها تواناست.	﴿أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ﴾	آیه ۳۹ سوره حج
SM:0001002221,0001002253,0001011607,0001002219,0001011608/ MM:141-1,141-2/TC:2004-11-1/Vardanyan,2010:362,no.3,15,16,18/Vardanyan,2012:22/ANS:2006.18.1/RM:305/Stern,1967:217/ رضایی باغ‌بیدی، ۱۳۹۳: ۴۶۵، ۴۶۷، ۴۷۱	بگو از شما در مقابل این (ابلاغ رسالت خود) جز محبت درباره خوبشاوندانم مزدی نمی‌طلبم و هر کس کار نیکی انجام دهد ما برایش در آن، نیکی می‌افزاییم.	﴿قُلْ لَّا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَن يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا﴾	بخشی از آیه ۲۳ سوره شوری
MM:156/Stern,1967:212,219/ Le Strange,1880:544 رضایی باغ‌بیدی، ۱۳۹۳: ۴۶۹	جز این نیست که خداوند می‌خواهد از شما اهل بیت هر گونه پلیدی را بزاید و شما را به همه ابعاد پاکی پاکیزه گرداند.	﴿إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الْإِثْمَ الَّذِي فِيكُمْ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾	بخشی از آیه ۸۲ سوره احزاب
SM:0001011609	بگو حق آمد و باطل نابود گشت، حقا که باطل همواره نابود شدنی است و از قرآن آنچه را که برای مؤمنین شفا و رحمت است فرو می‌فرستیم.	﴿جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا﴾ وَنُنزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ ﴿	بخشی از آیه ۸۱ سوره اسراء
SM:0001011609 / Vardanyan,2010:362,no.16,18 رضایی باغ‌بیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۱	(آنان که خدا را یاری می‌کنند) آنها بی هستند که اگر در روی زمین به آنان اقتدار و تمکین دهیم نماز به پا می‌دارند و زکات می‌دهند و امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند.	﴿الَّذِينَ إِذَا مَكَتَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ﴾	بخشی از آیه ۴۱ سوره حج
TC: no. ED 2 F1	جز این نیست که سرپرست و ولی امر شما خدا و فرستاده اوست و کسانی که ایمان آورده‌اند، آنها که نماز را برپا می‌دارند و درحالی‌که در رکوع‌اند زکات می‌دهند.	﴿إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ﴾	آیه ۵۵ سوره مائده
Vardanyan,2010:359,no.7	و آیا آنکه به‌سوی حق هدایت می‌نماید، شایسته‌تر است که پیروی شود یا آن‌کس که خودش هم هدایت نشده پس شما را چه شده و چگونه حکم می‌کنید.	﴿أَفَمَن يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمَّن لَّا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يَهْدَىٰ فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾	بخشی از آیه ۳۵ سوره یونس

Vardanyan,2010:359,no.1,6,13,14/Baldwin,2012,NO.3527/SM:0001011610/Stern,1967:217/ANS:2006.18.1 رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۲، ۴۷۰	اوست که رسول خود را با هدایت و دین حق و درست فرستاد تا آن را بر هر دینی پیروز گرداند هرچند مشرکان خوش ندارند.	*هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظَاهِرَهُ عَلَىٰ الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ*	بخشی از آیه ۳۳ سوره توبه
Vardanyan,2010:359,no.1,7,13,14 رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۲	و فرمان پیش از آن و پس از آن از آن خداوند است و در آن روز مؤمنان خرسند خواهند شد. به نصرت و یاری خداوند.	* لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ * بِنَصْرِ اللَّهِ*	بخشی از آیات ۴-۵ سوره روم

تصویر ۱. سکه حسن بن زید با مضمون آیه جهاد: روی سکه، متن: لا اله الا الله وحده/ لا شریک له/ الداعی الی الحق، حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بامل سنه ثلث خمسين و ماتین، حاشیه خارجی: *قل لا اسئلكم علیه اجرا الا المودة فی القربی و من یقترب الی الحسنه نزد له فیها حسنا [قرآن، سوره ۴۲، بخشی از آیه ۲۳]، پشت سکه: لله/ محمد / رسول/ الله/ الحسن بن زید، حاشیه: *أذن للذین یقاتلون بانهم ظلموا و ان الله علی نصرهم لقدیر* (قرآن، سوره ۲۲، آیه ۳۹) (موزه ملک: ۲-۱۴۱).

Figure 1. Coin of Hasan ibn Zeyd With the inscription of the verse of Jihad (Malek Museum: 141-2).

تصویر ۲. سکه حسن بن زید با مضمون آیه مودت: روی سکه: لله/ محمد/ رسول / الله/ الحسن بن زید، حاشیه: *أذن للذین یقاتلون بانهم ظلموا و ان الله علی نصرهم لقدیر* (قرآن، سوره ۲۲، آیه ۳۹)، پشت سکه: لا اله الا الله وحده/ لا شریک له/ الداعی الی الحق، حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بنیشابور سنه اثنتین و ستین و مائتین، حاشیه خارجی: *قل لا اسئلكم علیه اجرا الا المودة فی القربی و من یقترب الی حسنه نزد له فیها حسنا* (قرآن، سوره ۴۲، بخشی از آیه ۲۳) (TC, no. 2004-11-1).

Figure 2. Coin of Hasan ibn Zeyd With the inscription of the verse of Mawadda (TC, no. 2004-11-1).

تصویر ۳. سکه حسن بن زید با مضمون آیه تطهیر: روی سکه: لله / محمد / رسول / الله / الحسن بن زید، حاشیه: *أذن للذين يقاتلون

بأنهم ظلموا و إن الله على نصرهم لقدير * (قرآن، سوره ۲۲، آیه ۳۹)، پشت سکه: لا اله الا الله وحده / لا شريك له / الداعي إلى الحق أ. حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا بمدينة جرجان سنه ثمان و خمسين و مائتين حاشیه خارجی: *انها يريد الله ليذهب عنكم الرجس اهل البيت و يطهرکم تطهیرا* (قرآن، سوره ۳۳، بخشی از آیه ۳۳) (موزه ملک: ۱۵۶).

Figure 3. Coin of Hasan ibn Zeyd With the inscription of the verse of Tathir (Malek Museum: 156).

تصویر ۴. سکه جعفر بن حسن با مضمون آیه ولایت: روی سکه: لله / محمد / رسول / الله / جعفر بن الحسن، حاشیه: *انما وليکم الله و رسوله و الذين امنوا الذين يقيمون الصلوه و يتون الزكوه و هم راعون* (قرآن، سوره مائده، بخشی از آیه ۵۵)، پشت سکه: ولي الله / لا اله الا الله / وحده لا شريك له / الداعي الى الحق، حاشیه: بسم الله ضرب هذا الدينار في خلافة ابي القاسم بامل سنه احدى عشره و ثلثمائه (TC, no. ED 2 F1).

Figure 4. Coin of Jafar ibn Hasan With the inscription of the verse of Velayat (TC, no. ED 2 F1).

تصویر ۵. سکه حسن بن قاسم با مضمون آیه وجوب امر به معروف و نهی از منکر: روی سکه: الله احد الله / الصمد لم يلد / و لم يولد و لم يكن / له كفوا احد / الحسن بن قاسم، حاشیه: جا الحق و زهق الباطل كان زهوقا و نزل من القران ما هو الشفا و رحمه المومنين * (قرآن، سوره ۱۷، آیه ۸۱ و بخشی از آیه ۸۲)، پشت سکه: الداعي / لا اله الا الله / وحده لا شريك له / الى الحق، حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدينار بطبرستان في خلافة ابن محمد بامل سنه احدى عشر ثلثمائه، حاشیه خارجی: *الذين ان مكناهم في الارض اقاموا الصلوه و اتوا الزكوه و امروا بالمعروف و نهوا عن المنكر و لله عقبه الامور* (قرآن، سوره ۲۲، آیه ۴۱) (موزه بانک سپه: 0001011609).

Figure 5. Coin of Hasan ibn Qasem With the inscription of the verse of ordering good and forbidding bad (Sepah Bank: 0001011609).

تصویر ۶. سکه لیلی بن نعمان با مضمون آیه راهنما به سوی حقیقت: روی سکه، لله/المؤید لدين/الله المنتصر/ لآل رسول الله/ لیلی بن نعمان، حاشیه: *افمن يهدى إلى الحق احق أن يتبع أمن لا يهدى إلا أن يهدى فما لكم كيف تحكمون* (قرآن، سوره ۱۰، آیه ۳۵)، پشت سکه: الداعی/ لا اله الا الله وحده/ لا شریک له/ مسؤل الله، حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بنیسا بور سنه تسع و ثلثمائه، حاشیه خارجی: *الله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله* (قرآن، سوره ۳۰، آیه ۵-۴) (Vardanyan 2010:359, no.7).

Figure 6. Coin of Layli ibn Na'aman With the inscription of the verse of Help to the truth (Vardanyan 2010:359, no.7).

تصویر ۷. سکه حسن بن قاسم با مضمون آیه پیروزی حق بر باطل: روی سکه: الله احد الله/ الصمد لم یلد / و لم یولد و لم یکن/ له کفوا احد/ الحسن بن قاسم، حاشیه: *جا الحق و زهق الباطل کان زهوفا و نزل من القران ما هو الشفا و رحمه المومنین* (قرآن، سوره ۱۷، آیه ۸۱ و بخشی از آیه ۸۲)، پشت سکه: الداعی/ لا اله الا الله/ وحده لا شریک له/ الی الحق، حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدين بطبرستان فی خلافة ابن محمد بامل سنه احدى عشر ثلثمائه، حاشیه خارجی: *الذین ان مکناهم فی الارض اقاموا الصلوه و اتوا الزکوه و امرؤا بالمعروف و نهوا عن المنکر و لله عقبه الامور* (قرآن، سوره ۲۲، آیه ۴۱) (موزه بانک سپه: 0001011609).

Figure 7. Coin of Hasan ibn Qasem With the inscription of the verse of the victory of right (Sepah Bank: 0001011609).

منابع

- آقاجری، سیدهاشم و بهرامی، روح الله، (۱۳۸۲)، «بوهاشم، جناحیه و جنبش عبدالله بن معاویه»، علوم انسانی دانشگاه الزهراء، شماره ۴۶ - ۴۷، صص ۲۸-۱.
- آملی، اولیاءالله، (۱۳۴۸)، تاریخ رویان، به تصحیح عباس خلیلی، کتابخانه اقبال.
- ابن اثیر، عزالدین، (۱۳۷۰)، تاریخ کامل، ترجمه سید حسین روحانی، اساطیر.
- ابن اسفندیار، بهاءالدین محمد بن حسن، (۱۳۸۹)، تاریخ طبرستان، بخش اول، به تصحیح عباس اقبال آشتیانی، اساطیر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، (۱۳۶۶)، تاریخ ابن خلدون، ترجمه عبدالمحمد آیتی، جلد سوم، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- اصفهانى، ابوالفرج، (۱۳۴۹)، ترجمه مقاتل الطالبین، ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی، صدوق.
- اندامی، پریسا، (۱۳۸۰)، «برگی از سکه‌شناسی (روند تشیع در ایران)»، کتاب ماه هنر، شماره ۳۱ - ۳۲، صص ۸۵-۸۰.
- بحرانی، العلامة المحدث السید هاشم، (۱۴۲۷)، البرهان فی تفسیر القرآن، الجزء السابع، مؤسسة الأعلمی - بیروت.
- جعفری، حسین محمد، (۱۳۷۸)، تشیع در مسیر تاریخ. تحلیل و بررسی علل پیدایش تشیع و سیر تکوین آن در اسلام، ترجمه سید محمدتقی آیت‌اللهی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

جعفریان، رسول، (۱۳۸۸)، *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی*، چاپ سوم، علم، حاجی‌تبار، مجید، (۱۳۹۳)، «نشان‌شناسی مذهب تشیع بر مسکوکات علویان تبرستان»، *مطالعات هنر اسلامی*، شماره بیستم، صص ۹۱-۱۰۶.

حسکانی، ابوالقاسم، (بی‌تا)، *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل*، ترجمه احمد روحانی، مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت (ع). حسینی، محمدباقر، (۱۳۹۳)، *شعارهای سکه‌های دوره اسلامی*، ترجمه عبدالله قوچانی، آستان قدس رضوی. حقیقت، عبدالرفیع، (۱۳۶۳)، *جنبش زیدیه در ایران*، چاپ دوم، فلسفه. حکیمیان، ابوالفتح، (۱۳۴۸)، *علویان طبرستان (تحقیق در احوال، آثار و عقاید فرقه زیدیه)*، دانشگاه تهران. خضری، احمدرضا و احمدوند، عباس، (۱۳۸۸)، «جایگاه و اهمیت سکه در دعوت عباسی»، *تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء*، سال بیستم، شماره هفتم، صص ۴۵-۶۵. ذکاو، علیرضا، (۱۳۷۹)، «تفسیر آیات قرآن در فضایل علی (ع) به روایت زیدیه»، *آینه پژوهش*، دوره ۱۱، شماره ۶۶، صص ۱۶۷-۱۷۴.

رحمتی، محمد کاظم، (۱۳۹۲)، *زیدیه در ایران*، پژوهشکده تاریخ اسلام. رضایی باغبیدی، حسن، (۱۳۹۳)، *سکه‌های ایران در دوره اسلامی*، سمت. زید بن علی علیه السلام، (بی‌تا)، *مجموع الرسائل الامام الزیدین علی علیهم السلام*، مؤسسه الإمام زید بن علی الثقافیة (برگرفته از سایت www.izbacf.org).

سرفراز، علی اکبر و آوزرمانی، فریدون، (۱۳۸۳)، *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زیدیه*، سمت. شامی، فضیلت، (۱۳۶۷)، *تاریخ زیدیه در قرون دوم و سوم هجری*، ترجمه سیدمحمد ثقفی و علی‌اکبر مهدی پور، دانشگاه شیراز. شهرستانی، عبدالکریم، (۱۳۵۰)، *الملل والنحل*، ترجمه صدر ترکه اصفهانی، به تصحیح سید محمدرضا جلالی نائینی، اقبال. شهیدی صالحی، عبدالحسین، (۱۳۷۷)، «زید شهید»، *دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی*، به کوشش بهاء‌الدین خرمشاهی، جلد اول، ناهید.

شهیدی، سیدجعفر، (۱۳۸۴)، *زندگانی امام صادق جعفر بن محمد (ع)*، فرهنگ اسلامی. شیخ مفید، (۱۳۸۸)، *اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات*، ترجمه سجاد واعظی، آذینه. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۵۴)، *مجمع البیان*، ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی، فراهانی. طبری، محمد بن جریر، (۱۳۸۷)، *تاریخ الامم و الملوک: تاریخ الطبری*، تحقیق محمدابوالفضل ابراهیم، بیروت: روائع التراث العربی. کاظم بیگی، محمدعلی، (۱۳۶۸)، «تاریخ سیاسی و اجتماعی طبرستان در عصر علویان»، *کارشناسی ارشد*، به راهنمایی دکتر عبدالکریم گلشنی، دانشگاه تهران، دانشکده علوم انسانی.

گردیزی، ابوسعید، (۱۳۶۳)، *زین الاخبار*، به تصحیح عبدالحی حبیبی، ارمغان. لالانی، ارزینا، (۱۳۸۱)، *نخستین اندیشه‌های شیعی*، ترجمه فریدون بدره‌ای، فرزانه روز. مادولونگ، ویلفرد، (۱۳۸۴)، «زیدیه»، ترجمه سید محمد منافیان، *طلوع*، شماره ۱۵، صص ۱۸۶-۱۷۷. مرعشی، ظهیرالدین، (۱۳۴۵)، *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*، به کوشش محمدحسین تسبیحی، مؤسسه مطبوعاتی شرق. مسعودی، ابوالحسن علی، (۱۳۴۹)، *التنبیه و الشراف*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ترجمه و نشر کتاب. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، (۱۴۲۵)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، تحقیق کمال حسن مرعی، بیروت: المكتبة العصریه. مشکور، محمدجواد، (۱۳۷۹)، *تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلامی*، چاپ ششم، اشراقی. مکارم شیرازی، ناصر، (بی‌تا)، *تفسیر نمونه*، جلد ۱۴، دارالکتب الاسلامیه. نوبختی، ابومحمد، (۱۳۴۷)، *فرق الشیعه*، ترجمه امیرحسین خنجی، بنیاد فرهنگ ایران. وثیق، منصوره، (۱۳۸۶)، «تشیع در ایران به روایت سکه‌های تاریخی»، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، شماره ۱۱۴ و ۱۵۵، صص ۹۷-۹۰.

یوسف، فرج‌الله احمد، (۱۴۲۳)، *الآیات القرآنیة علی المسکوکات الاسلامیه*، ریاض: مرکز الملك فیصل للبحوث و الدراسات الاسلامیه.

- Aghajari S. and Bahrami R. 2003. Abu Hashem. Janahyeh and movement of Abdullah bin Mu'awiyah. *Journal of Humanities of aL-Zahra University*. No.46-47: 1-28. [in Persian].
- Amuli A. 1969. *Tarikh-I ruyan*. edited by A. Khalili. Tehran: Eghbal Publication. [in Persian].
- Anadami p. 2001. History of Shiite in Iran (a numismatics view). *ketab mah-I honar*. No. 31-32: 80-85. [in Persian].
- Baldwin. 2012. *Classical Rarities of Islamic Coinage*.
- Bohrani S. 2006. *Al-Burhan fi Tafsir al-Quran*. Vol. 7. Beirut: Alaalami Publication. [in Arabic].
- Gardizi S. 1984. *Zayn al-Akhbar*. Edited by A. H. Habibi. Tehran: Armaghan Publication. [in Persian].
- Hajitabar M. 2014. Shiism Symbols on the Alid Coins of Tabaristan. *Islamic Art Studies*. No. 20: 91-106. [in Persian].
- Ḥaqīqat A. 1984. *Ġunbiš-i Zaydīyah dar Īrān*, second edition. Tehran: Phalsapheh Publication. [in Persian].
- Hakimian A. 1969. *Alawīyan-i Tabaristan*. University of Tehran Press. [in Persian].
- Haskani A. no date. *Shawāhid al-Tanzīl li Gawā'id al-Tafḍīl*. translated by A. Rouhani. Ahlolibait Research and Publication Institute. [in Persian].
- Husayni M. 2014. *Slogans of Coins of the Islamic Period*. Translated by A. Ghouchani, Razavi Publications. [in Persian].
- Ibn al-Athir I. 1991. *Al-Kāmil fit-Tārīkh*, translated by S. H. Rouhani. Tehran: Asatir Publication. [in Persian].
- Ibn Isfandiyar B. 2010. *Tarikh-i Tabaristan*. Chapter One. Edited by A. Eghbal. Tehran: Asatir Publication. [in Persian].
- Ibn Khaldun A. 1987. *Tarikh-i Ibn Khaldun*. Translated by A. M. Ayati. Vol. 3. Social and Cultural Studies Institute. [in Persian].
- Iṣfahānī A. 1970. *Maqātil aṭ-Ṭālibīyīn*. Translated by S. H. Rasouli Mahalati. Sadough Publication. [in Persian].
- Jafari H. 1999. *Shiism: a Historical Approach*. Translated by M. T. Ayato Allahi. Daftar-I Nashr-I Farhang-I eslami Publication. [in Persian].
- Jafarian R. 2009. *The History of Shiism in Iran from the Beginning to the Establishment of the Safavid rule*. Third edition. Tehran: Elm Publication. [in Persian].
- Kazem Begi M. 1989. Socio-Political History of Tabaristan in the Alid Period. M.A Thesis in Archeology. Department of Literature and Humanities. University of Tehran. [in Persian].
- Khezri A. R. and Ahmadvand A. 2009. Role of Abbasid Coins in Their Invitation. *Journal of History of Islam and Iran*. Vol. 20. no.7: 45-65. [in Persian].
- Lalani A. 2002. *Early Shi'i Thought*, Translated by F. Badreie. Farzan Ruz Publication. [in Persian].
- Le Strange G. 1880. Notes on Some Inedited Coins, from a Collection Made in Persia during the Years 1877-1879, *the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. New Series. Vol.12. No. 4: 542-547.
- Madelung W. 1985. Alids of Ṭabaristan, Daylaman, and Gilan. *Encyclopedia Iranica*. Vol. I. Fasc. 8. London u.a.: Routledge & Kegan Paul: 881-886.

- Madelung W. 2005. Zaydiyya. Translated by M. Manafian. *Tolou*. Vol. 15: 177-186. [in Persian].
- Makarem Shirazi N. no date. *Tafsir Nemooneh*, Vol. 14. Dar al-kotob al-Islamie Publication. [in Persian].
- Mar'ashi Z. 1966. *History of Tabaristan, Ruyan and Mazandaran*. in Collaboration with M. H. Tasbihi, Eastern Press Institute [in Persian].
- Mashkour M. J. 2000. *Shia History and Islamic Sects*, Sixth Edition, Tehran: Eshraghi Publication. [in Persian].
- Masudi A. 1970. *At-Tanbih wa-l-'Ishraf*, Translated by A. Payandeh, Translation and Publication of Books Center. [in Persian].
- Masudi A. 2004. *Murūj al-Dahab*, Edited by K. H. Maree, Beirut: Maktaba al Assrya. [in Arabic].
- Nastich V. 2012. A Survey of the Abbasid Copper Coinage of Transoxiana, *3rd Simone Assemani Symposium on Islamic Coins*: 90-144.
- Nawbakhti M. 1968. *Firaq al-Shia*, Translated by A. Khonji, Bonyad-e Farhang-e Iran Publication. [in Persian].
- Rahmati M. K. 2013. *Zaydie in Iran*, Research Center for Islamic History Publication. [in Persian].
- Rezai Baghbidi H. 2014. *The Islamic Coins of Iran*, Samt Publication. [in Persian].
- Sarfaraz A. A. and Avarzamani F. 2004. *Iarnain Coins from the Early Beginning to Zand Dynasty*, Tehran: Samt Publication. [in Persian].
- Shahidi Salehi A. H. 1998. Martyr Zayd. *Encyclopedia of Quran and Quranic Studies*. in collaboration with B. Khoramshahi. Vol. 1. Nahid Publication. [in Persian].
- Shahidi J. 1983. *The life of Imam Sadeq*, Daftar-i Nashr-i Farhang-i Eslami Publication. [in Persian].
- Shahrestānī A. K. 1971. *Al-Milal wa al-Nihal*, Translated by S. T. Isfahani, Edited by M. Jalali Naeni, Tehran: Eghbal Publication. [in Persian].
- Shami F. 1988. *History of Zaydie in the Second and Third Centuries AH*, Translated by M. Saghafi and A. A. Mahdipour, University of Shiraz Press. [in Persian].
- Shaykh Al-Mufid, 2009. *Awail al Maqalat fi Madhahab al Mukhtarah*, Translated by Tajad Vaezi, Tehran: Azineh Publications [in Persian].
- Stern, S.M, 1967. The Coins of Amul. *the Numismatic Chronicle*. Seventh Series. Vol. 7: 205-278.
- Tabari M. J. 1967. *Tārīkh al-Rusul wa al-Mulūk*, Edited by M. A. Ibrahim, Beirut: *Dar Ihya al-Turath al-Arabi* Publication. [in Arabic].
- Tabarsi F. 1975. *Majma' al-Bayān*, Translated by S. H. Rasouli Mahalati, Tehran: Farahani Publication. [in Persian].
- Treadwell L. 2012. Qur'anic Inscriptions on the Coins of the Ahl al-Bayt from the Second to Fourth Century AH. *Journal of Qur'anic Studies* 14.2: 47-71.
- Vardanyan A. 2010. Numismatic Evidence for the Presence of Zaydī 'Alids in the Northern Jibāl, Gīlān and Khurāsān from AH 250 to 350 (AD 864-961). *The Numismatic Chronicle*. London: The Royal Numismatic Society: 355-376.
- Vardanyan A. 2012. A rare dirham of the Alid rebel. Abu al-Husayn Ahmad ibn Muhammad (AH 270). *Journal of the Oriental Numismatic Society* 211: 22-23.
- Vasigh M. 2007. Shiism in Iran as Narrated by Historical Coins, *Ketab-e mahe Tarikh wa Joghrafiya*. No. 114-115: 90-97. [in Persian].

- Yousef F. 2002. *Al-Ayato al-Ghoranye ala al-Maskoukatoal-Islamye*. Riyad: Markaz al-Malik Faysal lilBuhūth wa-l-Dirāsāt al-Islāmiyya. [in Arabic].
- Zekavati A. 2000. Interpretation of Quranic Verses in the Virtues of Ali (ibn Abi Talib) According to Zaydi Religion. *Ayeneh-ye- Pazhoohesh*. Issue 11. No. 66: 167-174. [in Persian].
- Zayd ibn Ali. no date. *Majmoo al-Rasael al-Imam al-Zayd ibn Ali*. Al-Imam al-Zayd ibn Ali al-Saghafye. (www.izbacf.org). [in Arabic].